

Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću

GRGO GRBEŠIĆ*

UDK:
949.713(497.5:497.1)
Pregledni rad
Primljeno:
8. veljače 2013.
Prihvaćeno:
4. ožujka 2013.

Sažetak: *Politički proces približavanja Hrvata i Srba započeo je, preko jugoslavenske ideje, u drugoj polovici 19. stoljeća. U tom procesu predstavili smo dva lika, đakovačkoga biskupa Strossmayera i srpskoga ministra Garašanina, s posve različitim političkim koncepcijama. Kod Strossmayera možemo govoriti o ideji jugoslavenstva dok kod Garašanina nije postojala ideja o zajednici jugoslavenskih naroda, nego obnavljanje i proširenje srednjovjekovne Srbije. Političko približavanje osobito je bilo pojačano za vrijeme Prvoga svjetskog rata djelovanjem Jugoslavenskoga odbora. U zajedničku državu ušlo je nekoliko naroda s različitom kulturnom i političkom prošalošću te s različitim vjeroispovijestima. Ustaški ekstremizam i nepomirljivost Srba u Hrvatskoj, rušenjem Kraljevine Jugoslavije i stvaranjem NDH, donijeli su velike zločine. U tim sukobima mnogi su nevini Srbi izgubili živote. Kao što je preuveličan ukupan broj stradalih osoba na prostoru Jugoslavije, tako je i preuveličan broj stradalih Srba u Jasenovcu. Srbin Kočović došao je broja od 487.000 poginulih Srba i to na tlu cijele Jugoslavije, a Hrvat Žerjavić do broja od 530.000. U svjetlu ovih podataka čini se apsurdnim broj V. Dedijera od 600.000 stradalih Srba samo u Jasenovcu. Prema popisu broja žrtava koncentracijskih logora iz 1964. godine, a koji je ostao u tajnosti do 1998. godine, u jasenovačkom logoru stradalo je 33.994 Srba. Ovaj broj otkriva stravičan zločin. Zar nije zločin povećati taj broj za 18 puta? Posljedice ovakvih manipulacija zacijelo su pridonijele srpskim zločinima u posljednjim ratovima na tlu bivše Jugoslavije.*

* Doc. dr. sc. Grgo Grbešić,
Katolički bogoslovni
fakultet u Đakovu
Sveučilišta Josipa Jurja
Strossmayera u Osijeku,
P. Preradovića 17, 31400
Đakovo, Hrvatska, grgo.
grbesic@gmail.com

Ključne riječi: *Ilirski pokret, Strossmayer, jugoslavenstvo, Načertanije, Jugoslavija, Jasenovac.*

Uvod

Hrvatska, u sastavu Habsburške Monarhije, a od 1867. g. u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, nije bila dovoljno ni politički, ni gospodarski, ni demografski snažna za ostvarenje svojih političkih ciljeva. Ilirski pokret i jugoslavensku ideju moramo promatrati u sklopu hrvatskoga nacionalnog buđenja u 19. stoljeću. Pogled biskupa Strossmayera počinje se usmjeravati prema slavenskim narodima, Srbima, Crnogorcima, Makedoncima i Bugarima, na području jugoistočne Europe, s kojima traži politička rješenja u kojima bi hrvatski narod bio u ravnopravnom položaju.

Godine 1918. stvorena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Brojni su problemi tada isplivali na površinu. Neprirodna unifikacija, atentat u beogradskoj skupštini na hrvatske predstavnike, srpska prevlast u vojsci, diplomaciji i ministarstvima, protežiranje Srpske pravoslavne crkve, pad broja katoličkoga stanovništva, rušenje konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije bili su uzrok napetosti i sukoba između Hrvata i Srba koji je eskalirao u Drugomu svjetskom ratu.

NDH je stvorena uz pomoć fašističke Italije i nacističke Njemačke i zato je u njoj bila prisutna nacionalna, rasna i ideološka isključivost. K tomu trebamo dodati neprihvatanje NDH od strane Srba u Hrvatskoj. Na ustaškom udaru nisu se našli samo četnički elementi, nego i nevino srpsko stanovništvo kao i Srpska pravoslavna crkva, koja je za ustaše bila sredstvo srpskoga ekspanzionizma u Hrvatskoj. Broj srpskih žrtava u Drugom svjetskom ratu, osobito u Jasenovcu, postat će izvor manipuliranja u poratnom razdoblju. Svoju će kulminaciju postići osamdesetih godina prošloga stoljeća, kada će započeti nekoliko ratova na području bivše Jugoslavije.

Zagrebački nadbiskup, kardinal Alojzije Stepinac, među rijetkim je crkvenim velikodostojnicima u Europi digao glas protiv rasizma, kao i protiv ustaških zločina. Bez obzira na to, on će biti u komunističkoj Jugoslaviji osuđen kao zločinac, a Katolička će crkva biti izložena bespoštednim klevetama i progonima.

1. Hrvatski narodni preporod ili Ilirski pokret

Preporoditi se može ono što je već bilo rođeno, što je već postojalo. Kod Hrvata bila je prisutna svijest o posebnoj samostalnoj hrvatskoj državi u 10. i 11. stoljeću, o određenoj državno-pravnoj hrvatskoj autonomiji u zajedničkoj Ugarskoj Kraljevini pa i u Habsburškoj Monarhiji. Hrvatski narodni preporod bio je reakcija na dva austrijska centralizma, apsolutizma koji su nametali Hrvatima ponjemčivanje. Prvi, prosvijećeni apsolutizam Josipa II. (1780.-1790.) i drugi neoapsolutizam Franje Josipa I. (1849./1852.-1860.). Između ova dva centralizma trajalo je razdoblje ugarskog unitarizma, mađarizacije (1790.- 1848.)

Hrvatska se politika kretala između traženja oslonca ili u Beču ili u Budimpešti. Kada je Beč pojačavao centralizaciju, Hrvatska se oslanjala na Ugarsku. Pred jačanjem mađarskoga nacionalizma podršku je tražila u Beču.¹ O snazi sjeverne Hrvatske govori podatak da su pred kraj 18. stoljeća civilna Hrvatska i Slavonija imale ukupno 650.000 stanovnika. Ugarska s Erdeljom u to je vrijeme imala 6,500.000 stanovnika. Omjer je bio 1:10. Mađarsko plemstvo je od 1790. g. išlo za ukidanjem hrvatskih municipalnih prava, za priključenjem Slavonije Ugarskoj i pretvaranjem Ugarske u mađarsku nacionalnu državu s jezičnom i nacionalnom mađarizacijom Hrvatske.²

Hrvatski narodni preporod ili Ilirski pokret javlja se, dakle, kao reakcija na germanizaciju i mađarizaciju hrvatskoga naroda. On započinje na području književnosti u prvoj polovici 19. stoljeća, a sredinom stoljeća prelazi na političko područje. Ciljevi Ilirskoga pokreta bili su uvođenje zajedničkoga književnog jezika i pravopisa za sve Južne Slavene (»Ilire«) i jačanje međusobnih kulturnih veza i svijesti o zajedništvu. Naziv ilirski nastao je zbog pogrješnoga shvaćanja da su Južni Slaveni potomci starih Ilira.

Hrvatski se preporod odvijao kao društveni, politički, književni, jezični, kulturni procvat. U preporodu se javlja svijest o jedinstvu povijesnoga državnog hrvatskoga prostora. Za učvršćivanje narodnoga jedinstva trebalo je poslužiti jezično jedinstvo, slavenska uzajamnost i uporaba ilirskoga imena. Ime »horvatski« uporabljivo je kao pokrajinsko ime za kajkavski dio Banske Hrvatske. Zbog toga je uporabljivo ime ilirski. Ono je trebalo objediniti Slovence, Hrvate, Srbe pa čak i Bugare.

Za preporoditelje književnost je bila najpogodnije sredstvo za pobuđivanje hrvatske narodne svijesti. Preporodna književnost bogata je davorijama i budnicama. Najpoznatija bila je Gajeva pjesma *Horvatom sloga i zjedinjenje*, poznata kao *Još Hrvatska ni propala*. Neke od tih pjesama uglazbljene su i danas se pjevaju.

Jedan od glavnih nositelja Ilirskoga pokreta, grof Janko Drašković, u svojem programatskom djelu, *Disertaciji*, založio se da Hrvatska dobije samostalnu vladu s obnovljenom banskom vlašću, da se narodni jezik na štokavskom dijalektu uvede kao službeni jezik. Tako ujedinjena Hrvatska, zajedno sa Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom te dijelom Crne Gore, stvorila bi Veliku Iliriju koja ne bi prekinula državnopravne veze s Ugarskom.

¹ Prije nego što je Jelačić prešao Dravu kod Varaždina, Strossmayer mu je napisao: »Svijetli Bane! Dospio je čas da Svjetlost Vaša na Mađzare udari i junačkom desnicom svojom kralja, dom i naš rod od bijede oslobodi. Ja dobih danas od previšnjeg mjesta strogi nalog odmah Vašoj Svjetlosti pisati da bez ikakvog otezanja s vojskom u Mađarsku stupite.« F. ŠIŠIĆ (prir.), *Dokumenti i korespondencija*, Zagreb, 1933., str. 40.

² Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002., str. 159.

Jugoslavenska historiografija tvrdila je da ideje Ilirskoga pokreta nisu zamrle, nego da su u drugoj polovici 19. stoljeća izrasla pod imenom jugoslavenstva. Protiv ovih tvrdnji ustao je Petar Korunić. Hrvatski preporoditelji nisu zastupali jugoslavensku nacionalnu ideju. On zastupa mišljenje da su se hrvatski političari narodnjaci već za Ilirskoga pokreta, i posebno za revolucije 1848./49. godine, opredijelili za hrvatski nacionalni program u preuređenoj Habsburškoj Monarhiji.³

2. Jugoslavenska ideja

Radi zaštite svojih nacionalnih interesa Hrvati, Česi, Slovaci i Slovenci tražili su federalizaciju Habsburške Monarhije. Austro-mađarski dualizam god. 1867. raspršio je federalističke iluzije i mogućnost stvaranja južnoslavenske zajednice u okviru Monarhije. Hrvati nisu bili zadovoljni s određenim stupnjem autonomije nego su tražili državno političku ravnopravnost u Monarhiji. Ne mogavši to postići, sve se više povezuju s ostalim južnoslavenskim narodima, nadajući se da će tako ostvariti svoje nacionalne interese.

Kollar, Šafařík i Štur, predstavnici slovačkoga naroda, početkom 19. stoljeća dali su širi poticaj sveslavenskom pokretu. On je nastao kao romantičarska idealizacija općeslavenskoga jedinstva. Proizišao je iz veoma teškog političkoga i gospodarskoga položaja pojedinih slavenskih naroda i kao reakcija na pangermanizam.

U ostvarivanju svojih ciljeva panslavisti su davali »velikom bratu«, Rusiji, posebnu ulogu. Ona je poslije Napoleonova pada postala europska sila. Zbog svojega ekspanzionizma, despotizma, kao i zbog većega političkog interesa za balkanske nego za austrijske Slavene, iznevjerila je očekivanja nositelja općeslavenskoga jedinstva. Panslavistički pokret četrdesetih godina 19. stoljeća prešao je u mali panslavizam ili austroslavizam.

Austro-ugarska nagodba poništila je stvarnu upravnu i državnu odvojenost Hrvatske od Ugarske, ostvarenu 1848. godine. Sjeverna Hrvatska bila je vraćena Ugarskoj, a Dalmacija i Istra ostale su u austrijskom dijelu Monarhije. Pod vodstvom unionista sklopljena je god. 1868. Hrvatsko-ugarska nagodba. Hrvatska je raspolagala, u sklopu Ugarske, političkom i kulturnom autonomijom, pod kontrolom mađarske vlade, ali ne i gospodarskom autonomijom. Kao zasebni politički subjektivitet Hrvatska nije bila prisutna ni na razini Ugarske ni na razini cjelokupne Monarhije. Upravo je zbog toga u Hrvatskoj sve više jačala ideja o povezivanju južnoslavenskih naroda. Glavni nositelj te ideje u Hrvatskoj bio je đakovački biskup Strossmayer.

³ Usp. P. KORUNIĆ, Jugoslavenska/južnoslavenska ideja. Sudbina jedne enciklopedijske studije iz 1988. godine, u: *Scrinia slavonica*, godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskoga instituta za povijest, 9(2009.), str. 471.-518.

2.1. STROSSMAYER I JUGOSLAVENSKA IDEJA

Nitko nikad nije pokušao poreći Strossmayerovu važnost u crkvenom, političkom i kulturnom životu u Hrvatskoj, Monarhiji i među slavenskim narodima u drugoj polovici 19. stoljeća. Sporno je tumačenje njegove jugoslavenske ideje. Strossmayerovo je jugoslavenstvo iskorišteno i jednostrano prikazano i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji.

Za Strossmayerova života i razdoblje neposredno poslije smrti literatura je imala oblik hagiografije. Među autorima ističemo Tadiju Smičiklasa, Milka Cepelića i Matiju Pavića. Stjepan Radić će predstaviti Strossmayera kao naprednu ličnost koja se suprotstavljala oportunističkom i uskogrudnom u zapadnom i istočnom kršćanstvu. Mile Starčević u svojim polemikama iznio je niz optužbi protiv Strossmayera. Tako je, po njemu, Strossmayer podvrgnuo hrvatske interese srpskoj državi, pasivno je surađivao s apsolutističkim vlastima pedesetih godina, a u Saboru se 1861. godine borio protiv nezavisnosti Hrvatske. U međuratnom razdoblju Strossmayer je prikazivan kao idol jugoslavenstva. Među njima se ističu jugoslavenski unitaristi Ferdo Šišić i Viktor Novak, koji naziva Strossmayera »apostolom jugoslavenskog jedinstva« i »antiklerikalcem«. Novak se pozivao na Titovu izjavu, da je rekao da se narodnooslobodilačka borba temeljila na Strossmayerovu učenju. Jakša Herceg u duhu unitarne jugoslavenske kulture povezuje Strossmayera i svetoga Savu. Svećenik Andrija Spiletak, Vjekoslav Wagner, u svojim radovima nastojao se suprotstaviti pogledima jugoslavenskih unitarista, a Julije Makanac pokušao je pomiriti ideologiju biskupa Strossmayera s Antom Starčevićem. U komunističkoj Jugoslaviji Strossmayer je prikazivan kao simbol »bratstva i jedinstva«. Srbijanski povjesničar Vasilije Krestić smatrao je da je Strossmayer bio »dobar Hrvat«, ali ne »Jugoslaven«. U novije doba Vladimir Koščak predstavio je Strossmayera kao ideologa hrvatskoga nacionalizma. Mirjana Gross i Nikša Stančić tvrde da je jugoslavenska misao u Hrvata 19. stoljeća utjecala na Strossmayerov nacionalni program.⁴

Strossmayerovo jugoslavenstvo nema ništa s jugoslavenstvom prošloga stoljeća ostvarenim u prvoj i drugoj Jugoslaviji. Strossmayer je htio ostvariti samostalnost Hrvatske u federaciji bilo austrijskoj, bilo ugarskoj, bilo jugoslavenskoj. Ni jedna od ovih alternativa nije se ispunila, i Strossmayerov je politički san ostao neostvaren. Strossmayer je zastupao ujedinjenje Trojedine Kraljevine koja bi bila sidrište za sve Slavene u južnim dijelovima austrijske države. Svoj pogled on je usmjeravao prema Slovencima, Srbima u Vojvodini i prema Slavenima koji su živjeli u Otomanskom Carstvu. Jugoslavenski bi se program mogao ostvariti progonom Turaka iz Europe.⁵

⁴ Usp. W. B. TOMLJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 11.-29.

⁵ Usp. isto, str. 70.-77.

U duhu međusobne solidarnosti i približavanja, Strossmayer je pomagao srpskim piscima i društvima. Tako je pomogao tiskati Vukov rječnik, pomogao je Daničiću⁶, dopisivao se s Jovanom Ristićem, Pavlom Oreškovićem, metropolitom Mihajlom, Zmaj-Jovanom Jovanovićem i drugim. S Jovom Sundečićem, pravoslavnim svećenikom, pjesnikom i osobnim tajnikom crnogorskoga kneza Nikole, Strossmayer je prijateljvao 35 godina. Kada je Sundečić, u prepirci s Antom Strarčevićem, Hrvatima zaniijekao hrvatsko državno pravo, biskup prekida odnos s njim.⁷

Strossmayer je podupirao Maticu srpsku u Novom Sadu. Prigodom stogodišnjice Matice srpske (1826.-1926.) Ljubomir Lotić zapisao je o Strossmayeru sljedeće:

»Ovaj veliki Jugoslaven dao je Matici srpskoj legat od 1000 kruna. Tim darom, usred čete srpskih episkopa, koji su živeli u ovom delu našega naroda i prolazili pored Matice srpske kao mimo tursko groblje, pokazao je ovaj episkop i veću inteligenciju i veću slovensku dušu nego što su je imali ti srpski episkopi, a i drugi imućniji Srbi, koji nisu pomagali kulturni napredak svojega naroda.«⁸

Od svih crkvenih velikodostojnika Strossmayer je u Matici srpskoj uživao najveći ugled. Prigodom Strossmayerove 75. obljetnice života i 35. obljetnice biskupske službe od Matice je dobio sljedeći telegram:

»Najvećem dobrotvoru bratskog nam naroda hrvatskoga, svetloj zvezdi predhodnici na nebu dobrih i uzvišenih dela, diki i uzdanici roda i članu 'Matice srpske' neka je slava i čast do veka, dok ustraje srpsko-hrvatskog plemena i naroda.«⁹

Strossmayer se kao apostolski administrator za Srbiju suočavao se s brojnim problemima Katoličke crkve na području Srbije. Do 1845. godine katolici u Srbiji nisu mogli slaviti misu, katolički svećenik nije smio u Beogradu pohađati bolesnike i voditi sprovode.¹⁰ Rački u jednom dopisu iz 1882. g. piše Strossmayeru da »mržnja

⁶ Kad je umro Daničić, Strossmayer je pisao Račkom: »Izgubismo dakle našega miloga Đuru. Nikad ga ne nadoknadismo! S jedne strane umiru nam najbolji i najradeniji muževi i posrednici između nas i pravoslavnih, a s druge strane naši pravoslavni sve više i više se od nas odvrćaju.« F. ŠIŠIĆ (prir.), *Korespondencija Rački-Strossmayer*, sv. III, JAZU, Zagreb, 1930., str. 768.

⁷ Usp. A. i J. PEČARIĆ, *Strossmayerova oporuka*, HAZU, Zagreb, 2002., str. 42.-44.

⁸ Ž. MILISAVAC, Josip Juraj Strossmayer i Matica srpska, u: S. MARIJANOVIĆ (prir.), *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, zbornik radova u čast 175. obljetnice rođenja i 85. obljetnice smrti biskupa Strossmayera*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2008., str. 401.

⁹ Isto, str. 406.

¹⁰ Usp. A. i J. PEČARIĆ, *Strossmayerova oporuka*, str. 41.

Srba proti nama raste.«.¹¹ Cezar Tondini, kojega je Strossmayer poslao u Srbiju radi duhovne pastve stranim katolicima, morao je Srbiju napustiti nakon dvije godine zbog navodno kršenja nekih civilnih zakona i obzira. Budući da nisu navedeni ti prekršaji, Strossmayer je zaključio da ih očito nije ni bilo.¹²

Srpski je kralj bečkom nunciju govorio da je Strossmayer »vrli čovjek i vrli biskup«, no ipak je izbjegavao susret s njim. Strossmayer je morao i sam doživjeti otrjeznjenje kada je u pismu Račkom 1884. godine napisao o srpskom neprijateljstvu prema Hrvatima:

»Narod nam je u vrlo opasnom položaju. Srbi su nam krvavi neprijatelji. Dobro je rekao, mislim Marković, da dočim se mi ljuto borimo prot Madžara, Srbin brat iza leđa na nas navaljuje.«¹³

Strossmayera je, kao austrijskoga podanika i katoličkoga biskupa, državni vrh doživljavao kao »vuka u janjećoj koži«. Strossmayerovi ciljevi i ciljevi srpske politike bili su sasvim drugačiji. »Načertanije« Ilije Garašnina to nam najbolje i pokazuje.

2.1. NAČERTANIJE ILIJE GARAŠANINA

Za razliku od hrvatskih političara, koji su preko jugoslavenske ideje tražili rješenje za nacionalno pitanje, srpski političari imali su već jasan program za svoju ekspanzionističku politiku. On se jasno očituje u *Načertanijama* Ilije Garašina. Do 1929. godine smatralo se da je Ilija Garašanin sam napisao Načertanije. Marcel Handelsman, poljski historičar, otkriva snažan utjecaj poljske emigracije na ovaj spis. Poljski knez Adam Czartoryski usmjerio je od 1842. godine svoje aktivnosti prema stvaranju jedne južnoslavenske države na Balkanu sa središtem u Srbiji. On je poslao u Srbiju 1842. godine svojega agenta Lenoira Zwierkowskog kako bi odvratio Kneževinu Srbiju od Carske Rusije i Habsburške Monarhije. Ta južnoslavenska država bila bi poluga za obnovu Poljske. Zwierkowskog je naslijedio 1843. godine Čeh Franjo Zacha. Zachov »Plan« odigrao je isključivu ulogu u stvaranju vanjske srpske politike god. 1844.

Komparacijom Zachova »Plana« i »Načertanija« uočava se konceptijska razlika. Zach ima južnoslavensku koncepciju koju treba ostvariti Srpska Kneževina dok Garašanin odbacuje južnoslavensku misiju i prihvaća politiku širenja srpske države.

Zach: »Iz ovog poznanja proističe kao osnovna čerta i temelj srpske politike *da ona mora biti: južno slavenska*«. (istaknuto u originalu)

¹¹ F. ŠIŠIĆ (prir.), *Korespodencija Rački-Strossmayer*, str. 20.

¹² Usp. A. i J. PEČARIĆ, *Strossmayerova oporuka*, str. 41.

¹³ F. ŠIŠIĆ (prir.), *Korespodencija Rački-Strossmayer*, str. 118.

Garašanin: »Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode koji ju okružavaju.«¹⁴ (istaknuo M. V.)

Ferdo Šišić i Viktor Novak, hrvatski povjesničari, jugoslavenski usmjereni, prikazali su »Načertanije« kao spis koji zadivljuje svojom bistrinom i snažnim pogledom u budućnost. Šišić piše:

»Nije potrebno napose još potcrtavati kolikom se političkom zrelošću odlikuje ovaj doista jugoslovenski program najstarijeg srpskog ministra državnika Ilije Garašanina, toga dostojnog prethodnika Jovana Ristića i Nikole Pašića. Kad pomislimo, da je napisan još 1844. i kad se sjetimo, što se sve poslije toga u našim zemljama zgodilo, 'Načertanije' danas se nas doima kao neko proroštvo – koje se već ispunilo.«¹⁵

Šimunović donosi potpun tekst tajnog spisa ministra unutarnjih poslova Kneževine Srbije Ilije Garašanina onako kako ga je prvi put objavio god. 1906. Milenko Vukićević. Garašanin tvrdi da je Srbija mala, ali da takva ne smije ostati. Srbija se ne smije ograničavati na sadašnje granice i treba težiti »sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružuju.«¹⁶

Raspadanje Turskoga Carstva neminovno je. To znaju i Austrija i Rusija. Ove dvije sile, smatra Garašanin, željet će svoje granice proširiti. Sporazum s Austrijom politički je nemoguće jer je ona neprijatelj srpske države. Francuska i Engleska ne će gledati kako Rusija i Austrija povećavaju svoj teritorij i zato Garašanin smatra da će one poduprijeti stvaranje jedne nove kršćanske države.

Srbija mora od Turske države otkidati kamen po kamen. Garašanin se protivio naglom slomu Turske. Tako bi profitirale samo velike sile. Postupnim rušenjem Turskoga Carstva Srbija bi mogla prisvajati teritorij na koji bi polagala povijesno i etičko pravo. Savez Srbije i Rusije s jedne je strane neophodan, a s druge strane može biti pogibeljan za Srbiju. Rusija traži bezuvjetnu poslušnost.

Planove Dušana Silnoga omeli su Turci. Sada je turska sila slomljena i treba prava svoja nanovo tražiti i prekinuti posao opet nastaviti. To je historijsko srpsko pravo. U sadašnjoj srpskoj kneževini leži klica budućega carstva.

¹⁴ Usp. P. ŠIMUNOVIĆ, *Načertanije. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, Globus, Zagreb, 1992., str. V. Petar Šimunović napisao je ovo djelo 1944. godine, na 100. godišnjicu nastanka Garašaninova teksta.

¹⁵ *Isto*, str. 6.

¹⁶ *Isto*, str. 91.

Zbog ujedinjenja južne i sjeverne Bugarske Srbija je navijestila rat Bugarskoj. Bugarska je izišla kao pobjednik, nakon trodnevne bitke kod Slivnice. Strossmayer se radovao toj pobjedi. Za njega je ideja Dušanova carstva luda ideja, anakronizam i prijevara. On se nada da će Srbi progledati i da će se opametiti.

»Ludi su Srbi mislili, kad sataru pomoću vječitih neprijatelja Slavjanstva državnu ideju hrvatsku, pod kojom bratsku zaštitu nađoše i kroz stoljeća je uživahu, i kad satru dobri bugarski narod, eto im gotovo Dušanovo carstvo! A sad Bog bi dao da progledaju: morali bi vidjeti, da grob koji drugom kopaju, samima sebi najprvo pripravlja. Uopće ta ideja uskrsnuća Dušanova carstva luda je ideja i puka opsjena. Negda je ona, u XIV. i XV. stoljeću, imala smisla, kad je očevidno postalo, da pokvareni i istrošeni bizantski živalj nije kadar spasiti i odbiti azijskog skota od Evrope. Tada je nekim načinom naravno bilo, da je Simeon Veliki i Dušan Car zamijeniti htio silu Carigrada i spasiti Evropu od navale turske. Danas je ta misao anahronizam i prevara. Danas se svakomu sama po sebi namiće **misao slavjanske federacije na Balkanskom poluotoku**. [istaknuto u originalu] Hoćeju l' Srbi, kako rekoh, hoćemo l' mi sami, hoćeju l' se Bugari ovimi događaji opametiti, pitanje je veliko. Slivnica može lako za kralja Milana biti Sedan.«¹⁷

Garašanin ističe da Srbija mora znati položaj svih naroda koji je okružuju. Među te narode treba poslati oštroumne ljude koji će dati o tim narodima pisana izvješća. Posebno se treba usmjeriti na Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Albaniju. Isto tako nužno je znati što se događa u Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Srijemu, Banatu i Bačkoj.

»Ovim agentima nužno je dati nastavljenija kojim će načinom ove zemlje obići i proputovati. Između proćeg treba im naznačiti koja mjesta i koja lica treba naročito da upoznadu i da izvide. Pored materijalnih inštrukcija treba ima dati jednu obštu, glavnu inštrukciju, u kojoj čedu biti sljedujuće tačke opredjeljenja koje će ti ispitatelji ispuniti morati.«¹⁸

Zadaće agenata: upoznati nagnuća i želje toga naroda, vidjeti koliko je taj narod naoružan, gdje mu se nalaze vojna skladišta i gdje se proizvod i oružje, što taj narod misli o Srbiji, što od Srbije očekuje ili zašto se nje boje.

Garašanin piše da su Bugari najveća grana slavenskoga naroda u Turskoj. Bugari, po njemu, nemaju nekakvo povjerenje u vlastite snage. Njihovi su pogledi usmjereni

¹⁷ F. ŠIŠIĆ (prir.), *Korespondencija Rački-Strossmayer*, str. 199.

¹⁸ P. ŠIMUNIĆ, *Načertanije. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, str. 95.

prema Rusiji. Srbija se treba bojati zbog prejakoga utjecaja Rusije u Bugarskoj. Srbija zato mora nešto za Bugarsku učiniti i tako ojačati svoj utjecaj:

1. Bugari nemaju svojih škola i zato im Srbija treba otvoriti svoje škole.
2. Bugarsko svećenstvo najviše je grčko, a ne narodno bugarsko. Bilo bi dobro da nekoliko mladih Bugara završe bogosloviju u Srbiji.
3. Valjalo bi štampati bugarske molitvenike i crkvene knjige u Srbiji. To Rusija već čini i zato je Srbija treba preteći.
4. Potrebno je poslati sposobne ljude u Bugarsku kako bi bugarski narod usmjerili prema Srbiji koja će bugarskom narodu pomoći u izbavljenju.¹⁹

Garašanin ističe da Srbija mora otvoriti svoje granice prema susjednim narodima. Broj graničnih prijelaza treba umnožiti, osobito prema Bosni. Treba složiti politiku dvaju naroda, istočnoppravoslavnoga i rimokatoličkoga.

»Srbija u ovom smotrenju mora se u tom uvjeriti da je ona prirodna pokroviteljica sviju turskih Slavena i da ćedu samo onda kad ona dužnost ovu na sebe uzme, ostali slaveni njoj pravo to ustupiti da ona u imenu njihovom nešto kaže i čini.«²⁰

Potrebnoj je nekoliko mladih Bošnjaka primiti u srpsku državnu službu kako bi ih obučili.

» ... da ove mlade ljude pored ostalih treba osobito nadziravati i vaspitavati tako, da njihovim radom sasvim obvlada ona spasitelna idea opšteg sjedinjenja i velikog napretka. Ova dužnost ne može se dovoljno preporučiti«²¹

Potrebno je i katolike odvrćati od Austrije. To učiniti na sljedeći način:

- da se po koji molitvenik tiska u Beogradu;
- da se tiska povijest Bosne koja bi ojačala jedinstvo Bošnjaka i Srba;
- da se koji fratar dovede u beogradsku gimnaziju kao profesor latinskog jezika. Oni bi mogli biti posrednici između Srbije i katolika u Bosni;
- da se podigne u Beogradu katolička kapela koju bi mogli staviti pod pokroviteljstvo francuskoga konzula.

Crna Gora imala je preveliku vojnu važnost za Srbiju. Srbija treba vladiki dati potporu u novcu. Na taj će način Srbija dobiti prijateljstvo i 10.000 brdskih vojnika.

¹⁹ *Isto*, str. 100.-101.

²⁰ *Isto*, str. 103.

²¹ *Isto*, str. 104.

U Načertanijama se jasno ocrtava duh i metoda srbijanskoga ekspanzionizma.

»Šimunić je prvi otvoreno i argumentirano ustvrdio da se isključivi cilj politike Ilije Garašanina svodio na obnovu srednjovjekovne srbijanske države, što s idejom o zajednici jugoslavenskih naroda nije imalo ništa zajedničko... Garašaninovi su politički nasljednici pokazali da se velikosrpstvo može uspješno skrivati iza jugoslavenske maske, odnosno da ta dva pojma mogu biti sinonimi za tlačenje nesrpskih naroda.«²²

Komparativnom analizom brošure »Savjeti kojima se treba voditi Srbija« iz 1843. godine i Zachova Plana koji je prethodio Načertaniju, uočava se da Garašanin svako jugoslavenstvo zamjenjuje sa srpstvom, a jugoslavensku državu sa Srpskim Carstvom.

3. Bosna i Hercegovina – kamen spoticanja

Prisutnost bosanskih krstjana ili bogumila i dolazak Turaka u 15. stoljeću na područje današnje Bosne i Hercegovine utjecao je na smanjivanje broja katolika. Broj obitelji po vjerama, prema defterima, koje je proučio povijesni statističar, carigradski sveučilišni profesor Omer Lufti Barkan, u bosanskohercegovačkim sandžakati-
ma 1528./29. godine bio bi sljedeći:

Sandžak	Broj muslimanskih obitelji	Broj kršćanskih obitelji	Ukupno
Bosna	16.935 (84.675) ²³	19.619 (98.095)	36.554 (182.770)
Zvornik	2.654 (13.270)	13.112 (65.560)	15.766 (78.830)
Hercegovina	7.077 (35.385)	9.588 (47.940)	16.665 (83.325)
Ukupno	26.666 (133.330)	42.319 (211.595)	68.985 (344.925)

Defteri o tri kadiluka hercegovačkoga sandžakata (južna i zapadna Hercegovina, primorje i zagorska Dalmacija) izgubljeni su. U njima bi, prema Barkanu, moglo biti oko 30.000 obitelji.

²² Isto, str. 110.

²³ Broj u zagradama označava broj osoba. Barkan smatra da je u svakoj obitelji bilo prosječno 5 osoba.

U današnjoj Bosni i Hercegovini, prema turskim službenim podacima iz 1528.-1530. godine, broj stanovnika po vjerama izgledao bi ovako:

- 220.000 muslimana ili 34%;
- 360.000 katolika ili 57%;
- 55.000 pravoslavaca, većinom Vlaha, ili 9%.

God. 1624. taj broj je izgledao ovako:

- 900.000 muslimana ili 67%;
- 300.000 katolika ili 22%;
- 150.000 pravoslavnih, većinom Vlaha, ili 11%.

Početak Bečkih ratova, 1683.-99., u Bosni i Hercegovini ostalo je samo 120.000 katolika. Početkom 18. stoljeća taj će broj, zbog iseljavanja, pasti na 25.000. Tako će sredinom 18. stoljeća religiozni sastav u Bosni i Hercegovini izgledati ovako:

- oko 400.000 muslimana ili 73%;
- oko 50.000 katolika ili 9%;
- oko 100.000 pravoslavnih Vlaha ili 18%.²⁴

Krunoslav Stjepan Draganović navodi sljedeće uzroke koji su doveli do smanjenja broja katolika u Bosni i Hercegovini:

1. Težak pravni položaj Katoličke crkve u Turskom Carstvu.
2. Progona katolika od strane hijerarhije Srpske pravoslavne crkve.
3. Prijelaz s julijanskoga na gregorijanski kalendar.
4. Uvođenje latinskoga jezika i potiskivanje svećenika glagoljaša.
5. Odsutnost katoličkih biskupa i svećenika, koji su zbog velikoga siromaštva emigrirali, aktivnost pravoslavnih monaha, mješoviti brakovi i nepoznavanje vlastite vjere.²⁵

U prvoj polovici 19. stoljeća odnosi između katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini bili su relativno mirni. Stvaranjem srpske i crnogorske kneževine sredinom 19. stoljeća dolazi do srpskoga nacionalnog buđenja kod pravoslavnoga stanovništva. Među srpskim intelektualcima istaknut ćemo Vuka Karadžića (1787.-1864.) koji piše o Srbima pravoslavcima, katolicima i muslimanima u Bosni i Hercegovini.

²⁴ Usp. F. MARIĆ, *Hrvati – katolici u Bosni i Hercegovini između 1463. i 1995. godine prema crkvenim dokumentima*, KSC, Zagreb, 1998., str. 11.

²⁵ Usp. K. S. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskoga govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Biskupski ordinarijat u Mostaru, Mostar, 1991., str. 83.-145.

Svetozar Marković (1846.-1875.) na temelju »krvi i jezika« želi kneževinu Srbiju proširiti na Teritorij Crne Gore, Bosne i Hercegovine i ostalih susjeda. Sličan je stav imao i Svetozar Miletić (1826.-1901.), srpski lider u Vojvodini.²⁶

Ilija Garašanin je 1862. g. osnovao Srpski odbor u Beogradu, sa svrhom promicanja srpskog imena i utjecaja na turskom i austrijskom teritoriju. Preko škola, tiska, stipendija dolazi do posrbljavanja Vlaha²⁷. Pred kraj Prvoga svjetskog rata srpski ministar Miljenko Vesnić rekao je Ivanu Meštroviću: »Da nije bilo Srbije, ne bi znali tko su (ili što su). Mi smo od njih stvorili Srbe.«²⁸

Okupacija Bosne 1878. g., a zatim pripojenje Bosne i Hercegovine Monarhiji god. 1908., dovest će do zaoštavanja međunarodnih odnosa, hrvatsko-srpskih odnosa²⁹ te odnosa između Monarhije i Srbije. Raspadajuće Tursko Carstvo omogućilo je širenje interesnih sfera, u prvom redu Rusije i Monarhije koja je htjela proširiti interes na Balkanskom poluotoku.

Đakovački biskup Strossmayer nije uopće sumnjao u pripadnost Bosne Hrvatskoj. Za Bosnu on kaže:

»Tamo sam spazio osakaćene udove hrvatske države. (...) Tamo sam spazio južnoslavenski narod koji su po tijelu i krvi od naše krvi. (...) Tamo sam spazio tlo koje je posvuda u izobilju gnojeno hrvatskom krvlju.«³⁰

Hrvati su na temelju »povijesnoga prava« te na temelju etničkih i geopolitičkih činjenica smatrali da Bosna i Hercegovina pripada Hrvatskoj. To isto pravo, ali na temelju »narodnih snaga« i »bajuneta«, svojatala je i srpska država.

²⁶ Usp. T. VUKŠIĆ, *I rapporti tra i cattolici e gli ortodossi nella Bosnia ed Erzegovina dal 1878 al 1903*, Pontificio Cellegio Croato di san Girolamo, Roma, 1991., str. 47.-51.

²⁷ Vlasi su bili domorodačko, nomadsko stanovništvo koje je živjelo na Balkanu i to u brdskim i izoliranim predjelima. Rimljani su zvali jedno keltsko pleme *Volcae*, a Germani *Walhos*. Iz toga je imena proizišlo *Walch* pridjev *wälhisch, welsch*. Slaveni su preuzeli ime od Germana. Dolaskom Turaka u 15. i 16. stoljeću dolazi i do migracija Vlaha na opustošena područja (*terra vacua et habitatoribus destituta*). Vlasi su bili pravoslavne vjere. Preko pravoslavlja i utjecajem srpske kneževine, a kasnije i države, oni su dobili srpski identitet.

²⁸ I. MEŠTROVIĆ, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Knjižica hrvatske revije, Buenos Aires, 1961., str. 91.

²⁹ Rački u pismu Strossmayeru god. 1883. da se razdor sa Srbima povećao nakon okupacije Bosne: »A ovaj se razdor zaoštio od okupacije Bosne, kojom su poremećene misli politike srpske.« F. ŠIŠIĆ (prir.), *Korespodencija Rački-Strossmayer*, str. 61.

³⁰ Prema W. B. TOMLJANOVICH, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, str. 76.

God. 1917. potpisan je dokument između Srbije i Jugoslavenskoga odbora o ujedinjenju i budućem uređenju zajedničke države, tzv. *Krfska deklaracija*. Među spornim pitanjima našli su se naziv nove države i ravnopravnost muslimanske vjere. Po svjedočenju člana Jugoslavenskoga odbora, hrvatskoga kipara Ivana Meštrovića, došlo je do zaprepaštenja među sudionicima, kada je srpski ministar Protić iznio svoje stajalište s obzirom na muslimansko pitanje.

»Kada pređe naša vojska Drinu dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset i osam, vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji.«³¹

U svim je upravno-političkim podjelama Bosna i Hercegovina stvarala spor između hrvatskih i srpskih stajališta. Za Srbe je Bosna i Hercegovina bila srpska pokrajina. Hrvatsko stanovište da su muslimani po govoru, podrijetlu i po opredjeljenju Hrvati potvrdio je i jedan od prvaka muslimanske organizacije JMO, dr. Džaferbeg Kulenović kada je rekao:

»Pitajte me, čija je Bosna i Hercegovina? U prvom redu nas Bosanaca i Hercegovaca. A provedite slobodne izbore, pa ćete vidjeti da je Bosna i Hercegovina hrvatska.«³²

Za vrijeme Drugoga svjetskoga rata cijela Bosna i Hercegovina ušla je u sastav Nezavisne Države Hrvatske. Dido Kvaternik u svojim člancima, objavljenim u Hrvatskoj reviji, opisuje četničke pobune u istočnoj Bosni. One su bile tako intenzivne da su Nijemci i Talijani bili spremni istočnu Bosnu predati četnicima.³³ Krvavi obračuni ustaša i četnika donijeli su teške rane koje nikada nisu zacijelile.

Bosna i Hercegovina se, nakon raspada komunističke Jugoslavije, pokazala kao neuralgična točka hrvatsko-srpskih odnosa. Nakon strašnoga krvoprolića mirovnim rješenjem nije uspostavljena stabilnost zemlje. Bosna je ostala i politički i nacionalno razjedinjena zemlja pod patronatom međunarodne zajednice.

4. Kraljevina Jugoslavija

Nacionalni pokreti južnoslavenskih naroda, započeti u 19. stoljeću, te izmijenjeni politički odnosi u Europi nakon Prvoga svjetskog rata omogućili su stvaranje za-

³¹ I. MEŠTROVIĆ, *Uspomena na političke ljude i događaje*, str. 73.

³² D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatske povijesni institut, Chicago, 1967., str. 422.

³³ Jere Jareb dao je tiskati članke Eugena Dide Kvaternika, objavljene u Hrvatskoj reviji od 1952. do 1962. g. Usp. J. JAREB (prir.), *Eugen Dido Kvaternik. Sjećanja i zapažanja 1925.-1945., Prilozi za hrvatsku povijest*, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995., str. 172.-174.

jedničke države pod nazivom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Nedugo poslije izbijanja Prvoga svjetskog rata u Londonu je od istaknutih predstavnika Hrvata, Srba i Slovenaca formiran Jugoslavenski odbor. On je htio stvoriti novu državu na jugoslavenskoj ideji. Ona bi priznala posebnosti hrvatskog, srpskog i slovenskog naroda, uz nužnost odricanja državnosti pojedinih naroda. Konačni su sporazum trebali postići Kraljevina Srbija i Jugoslavenski odbor. Članovi srpske vlade nisu nipošto htjeli da nova država dovede u pitanje srpsku državnost. Zato nisu htjeli da se govori o Jugoslaviji, nego o proširenoj Velikoj Srbiji, ni o jugoslavenskom narodu, nego o Srbo-Hrvatima. Srpska je vlada jugoslavensko pitanje svela na srpsko pitanje.

Sile Antante tajnim su Londonskim ugovorom iz 1915. godine obećale Italiji, zbog ulaska u rat na njihovoj strani, Trst i dio slovenskoga zaleđa, sjevernu Dalmaciju, sve hrvatske otoke od Lastova do Mljeta, osim Krka, Raba i Brača. U klauzuli ugovora stajalo je da Hrvatska ima biti odvojena od Srbije. Cilj je Srbije bio ujedinjenje svih Srba u Bosni i Hercegovini, dijelovima južne Ugarske i Hrvatske sa srpskim stanovništvom.

Hrvatski su političari strahovali da će u slučaju pobjede sila Antante Hrvatska biti podijeljena između triju država, Austro-Ugarske, Srbije i Italije. Hrvatski predstavnici u Jugoslavenskom odboru, Ante Trumbić, Fran Supilo i Ivan Meštrović, htjeli su da cjelokupni hrvatski teritorij bude u jednoj državi. To su htjeli ostvariti preko jugoslavenskoga ujedinjenja.

Srbija je tek pred kraj rata potpisala Krfsku deklaraciju o stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Na to je pristala zbog promjena na međunarodnoj sceni. Padom Rusije, nakon Oktobarske revolucije, Srbija je izgubila na vanjskopolitičkom planu veliku podršku, a raspadom Monarhije sile Antante njezinim su narodima dali pravo na samoodređenje. Srbija je nastojala provesti ujedinjenje što brže, kako bi ostala jedini čimbenik u stvaranju jugoslavenske države i ostvarila svoju hegemoniju u novoj državi.³⁴

Različiti pogledi jedne i druge strane već su od samih početaka stvarali poteškoće. Oni će na poseban način izaći na vidjelo ulaskom u zajedničku državu. Različiti gospodarski, društveno-politički, nacionalni, državopravni, religiozni i kulturni uvjeti pojedinih naroda bili su korijeni krize jugoslavenske države od nastanka god. 1918. pa do njezina raspada 1941. godine. Iako je nova država bila višenacionalna zajednica, osnovni je problem bio odnos dvaju naroda, Hrvata i Srba.

³⁴ Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002., str. 203.-207.

Čvrsto centralističko uređenje zaoštravalo je nacionalne suprotnosti. Navest ćemo četiri neuralgične točke koje su posebno pogadale hrvatski narod.

1. Rukovodeći vojni kadar bio je srpski. U diplomaciji Hrvata gotovo nije ni bilo, kao ni u visokoj administraciji. Tako je npr. u rukama Srba bilo u Skupštini 68% mandata, u Senatu 54%, u Ministarstvu prosvjete 96%, u Centralnom prezbirou 78%, u Hipotekarnoj i Narodnoj banci 98%.³⁵
2. Od 1921. do 1931. godine dolazi do pada katoličkoga stanovništva u Jugoslaviji. Tako su katolici brojčano pali s 39,3% na 37,4%, dok se u isto vrijeme broj pravoslavaca povisio s 46,7% na 48,8%.³⁶
3. Ubojstvo hrvatskih zastupnika u Beogradskoj skupštini 28. lipnja 1928. g. i ranjavanje Stjepana Radića te njegova smrt 8. kolovoza iste godine, dovelo je do radikalizacije u Hrvatskoj i stvaranja ustaškoga pokreta. Cilj mu je bio stvaranje samostalne hrvatske države. Ustaše su organizirale atentat na kralja Aleksandra god. 1934. i tako mu se osvetili za smrt Stjepana Radića.³⁷
4. Položaj Katoličke crkve u novoj državi trebao je riješiti konkordat koji je nakon 14 godina pregovora ratificirala Narodna skupština. Kada je to trebao učiniti Senat, tada su velikosrpski elementi i vrhovi Srpske pravoslavne crkve na čelu s patrijarhom Varnavom povelili žestoku političku borbu. Vlada je popustila i god. 1939. odustala od konkordata. Odnos između Pravoslavne crkve i države uređen je državnim zakonom iz 1929. godine. Iste godine država je svoj odnos uredila prema islamu, a nešto poslije prema protestantima i židovima. Jedino je ostao neriješen pravni položaj Katoličke crkve.³⁸

³⁵ Usp. S. PRIBIČEVIĆ, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952., str. 135.

³⁶ Usp. J. KLOCZOVSKI, *Katholiken und Protestanten in Ostmitteleuropa*, u: J.-M. MAYEUR, K. MEIER i dr. (prir.), *Die Geschichte des Christentums, XII/ Erster und Zweiter Weltkrieg Demokratien und totalitäre Systeme (1914-1958)*, Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1992., str. 877.

Istražujući prijelaze vjernika Srpske pravoslavne crkve u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji za vrijeme Drugoga svjetskoga rata pronađen je u arhivu Đakovačko-osječke nadbiskupije velik broj zamolbi za povrat bivših katolika u Katoličku crkvu. To su najčešće bili državni službenici i vojna lica. To je bilo potrebno pri zaposlenju ili u strahu da će izgubiti radna mjesta. Od 16 ovakvih slučajeva navodimo sljedeći. Župni ured iz Zemuna I napisao je u zamolbi za povratak M. Rudolfa i Margarete u Katoličku crkvu sljedeće: »Marek Rudolf i Magdalena prešli su pod jakom presijom svojih poslodavaca, tj. državnoga aerodroma, na pravoslavlje i to na taj način da su bili odvedeni u jednu beogradsku crkvu, gdje je neki pravoslavni svećenik neku molitvu čitao, nakon čega su svi dobili potvrdu da su prešli na pravoslavnu vjeru.« Usp. G. GRBEŠIĆ, *La questione dei »passaggi« dalla Chiesa Ortodossa Serba alla Chiesa Cattolica nella Diocesi Đakovo e Srijem dal 1941 al 1945*. Dissertatio ad Doctoratum, Pontificia Universitas Gregoriana, Romae, 1999., str. 271.-277.

³⁷ Usp. I. MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991., str. 22.-24.

³⁸ Usp. J. KLOCZOVSKI, *Katholiken und Protestanten in Ostmitteleuropa*, str. 877.

5. Hrvatsko-srpski odnosi u NDH

U kaotičnom ratnom stanju, 10. travnja 1941. godine pukovnik Slavko Kvaternik proglasio je NDH. Činom proglašenja vodstvo hrvatske politike prešlo je u ruke ustaškoga pokreta i dr. Ante Pavelića. NDH je stvorena uz pomoć fašističke Italije i nacističke Njemačke. Posljedice toga vidljive su u nacionalnoj, rasnoj i ideološkoj isključivosti. Zakon o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda od 30. travnja 1941. g. stavljao je Židove i Rome izvan zakona.³⁹ Hrvatska državnost i njezina sloboda bili su uvjetovani prisutnošću i diktatom osvajačke Njemačke te lošom politikom vodstva hrvatske države. Popustljivost poglavnika Ante Pavelića prema Italiji i Njemačkoj te politička kratkovidnost dovela je u pitanje hrvatsku nezavisnost. Talijanski ministar vanjskih poslova Anfuso naziva Poglavnika njihovom figurom balkanske igre. »Pavelić je jedina figura naše balkanske igre, ona nam ne smije izbijeti.«⁴⁰

Eugen Dido Kvaternik, sin pukovnika Slavka Kvaternika, jedan od najbližih Poglavnikovih suradnika, zapisao je u emigraciji da je u NDH puno toga učinjeno što je s političkoga stajališta bila ludost, s pravnoga stajališta zločin, a s moralnoga grijeh.⁴¹

Nadbiskup Stepinac bio je jedini u Hrvatskoj koji je imao hrabrosti prosvjedovati kod Poglavnika zbog počinjenih zločina nad nevinim ljudima.

»Slobodan sam kao nadbiskup i zastupnik Katoličke crkve skrenuti vašu pažnju na neke pojave, koje me bolno diraju. Pripominjem odmah, da će jedva tko naći, koji će imati smjelosti, da vas na njih upozori, pa da mi je to više dužnost, da ja to učinim. Čujem s više strana, da tu i tamo se okrutno i nečovječji postupa s nearijevcima i pravoslavicima prigodom deportiranja u sabirne logore, a u samim tim logorima, što više da od takva postupka nijesu izuzeta ni djeca ni starci ni bolesni.«⁴²

Marin Srakić, đakovačko-osječki nadbiskup i predsjednik Hrvatske biskupske konferencije, za vrijeme svojega posjeta Jasenovcu 3. travnja 2009. godine, u svojoj propovijedi pozvao se upravo na Stepinčeve riječi:

»Sabrali smo se ovdje u Jasenovcu, na mjestu na kojem su ubijeni brojni nevini, muževi i žene, na mjestu zatora, na mjestu gdje je vladalo bezumlje. [...]

³⁹ Usp. Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda, br. XLIV-67-Z.p.-1941., u: *Narodne novine*, 30. IV.1941., br. 16.

⁴⁰ J. JAREB (prir.), *Eugen Dido Kvaternik. Sjećanja i zapažanja 1925.-1945., Prilozi za hrvatsku povijest*, str. 49.

⁴¹ Usp. isto.

⁴² *Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije* 32(1945.)5, str. 25.

Što je Jasenovac za hrvatski narod, izrekao je davne 1943. godine bl. Alojzije Stepinac, zagrebački nadbiskup i predsjednik Biskupske konferencije, kad je tadašnjim vlastodržcima poručio da je jasenovački logor, 'sramotna ljaga', a ubojice u njemu, 'najveća nesreća Hrvatske'. Taj su sud ponovili i biskupi Hrvatske biskupske konferencije o 50. obljetnici završetka Drugoga svjetskoga rata. Nažalost, nisu se ozbiljno shvatile ni riječi nadbiskupa mučenika ni poruka hrvatskih biskupa. Bez obzira na to, mi taj sud ponavljamo i danas.⁴³

Uzroke veoma oštih mjera prema Srbima i Srpskoj pravoslavnoj crkvi trebamo tražiti u sljedećem:

1. Neprihvatanje Srba u Hrvatskoj nikakva državnog uređenja po kojemu bi oni bili odvojeni od Srba u Srbiji⁴⁴ i s tim povezane četničke pobune koje su dogodile nakon proglašenja NDH.
2. Revanšizam za razdoblje od 1918. do 1941. godine. U hrvatskom se čovjeku naslagao gnjev zbog dvadesetogodišnjega progona, obespravljenosti, umorstava ili pokušaja umorstava hrvatskih političkih prvaka i javnih radnika, gubljenja nacionalne i gospodarske autonomije. Ustaška je vlast u Srpskoj pravoslavnoj crkvi vidjela sredstvo za širenje srpskoga ekspanzionizma u Hrvatskoj.
3. Ekstremizam ustaškoga pokreta. On je izvana proklamirao kršćanska načela. On je pripadao desnom totalitarizmu i bio ja antikršćanski, kao i lijevi totalitarizam. Ustaška izjava o odanosti Katoličkoj crkvi više je izjava o nacionalnom identitetu, nego stvarno vjersko određenje.
4. Strah od državne nestabilnosti, zbog prevelikoga broja Srba u NDH. NDH je obuhvaćala površinu od 102.725 km². Brojila je oko 6.640.000 stanovnika. Od toga broja Hrvata je bilo oko 51%, Srba oko 30%⁴⁵, muslimana oko 12% i ostalih

⁴³ Jasenovac - Dan čišćenja pamćenja i spomena mučenika, homilija nadbiskupa M. Srakića, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije* 137(2009.)3, str. 308.

⁴⁴ Kad se već naziralo da bi Hrvatska mogla steći svoju samostalnost, Srbi su već 10. ožujka 1940. u poslanici *Srbima Banovine Hrvatske* kao »Deset narodnih zapovedi« istaknuli sljedeće:

1. »Ne priznajemo i nikada nećemo priznati takovo državno uređenje, po kom bi Srbi u Banovini Hrvatskoj bili od Srba u Srbiji odvojeni bilo kakvim nacionalnim ili državnim granicama. Mi za sva vremena ostajemo jedno sa Srbijom i u nacionalnom i u državnom pogledu.
2. Ne priznajemo i nikada nećemo priznati takovo državno uređenje, po kom bi se Srbima ili Hrvatima ma u kom delu Jugoslavije postupalo kao sa nacionalnim manjinama [...]
3. Vezaćemo našu borbu sa borbom Srba u Bosni i Hercegovini, kao i sa svim akcijama braće u Srbiji, koje imaju cilj da održe i ojačaju snagu i jedinstvo jugoslavenske države i naroda.« I. MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991., str. 31.-32.

⁴⁵ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, naklada Pavičić, Zagreb, 1994., str. 159.

oko 7%. Tu trebamo tražiti glavni razlog zašto su civilne vlasti započele s prijelazima pravoslavaca u Katoličku crkvu⁴⁶ i prisilno iseljavanje srpskoga stanovništva iz NDH.⁴⁷ Preko vjerskoga jedinstva htjelo se ojačati političko jedinstvo.

6. Od manipulacija s brojem žrtava Drugoga svjetskoga rata i Jasenovca do novih ratova 1991. godine

Broj ratnih žrtava u komunističkoj Jugoslaviji određen je, a da nije obavljen popis stanovništva. S ciljem dobivanja što veće ratne odštete, komunistička je vlast odredila da je u cijeloj Jugoslaviji bilo 1.706.000 žrtava. Rezultati dvojice potpuno neovisnih istraživača, B. Kočovića (Srbina) i V. Žerjavića (Hrvata) pokazuju da je broj žrtava bio oko jednog milijuna.⁴⁸

Nacionalnost	Kočović	Žerjavić
	br. žrtava u tisućama	br. žrtava u tisućama
Srbi	487	530
Hrvati	207	192
Slovinci	32	42

⁴⁶ Prve zakonske odredbe o »Prijelazima« donijela je ustaška vlast i to bez znanja Katoličke crkve. O tomu nam svjedoči pismo nadbiskupa Stepinca Predsjedniku zakonodavnog povjerenstva Milovanu Žaniću. Usp. Pismo Predsjednika biskupske konferencije A. Stepinca Milovanu Žaniću, Zagreb, 16. 6. 1941., u: *AHBK*, 124/1941. Više o tomu u: G. GRBEŠIĆ, *La questione dei »passaggi« dalla Chiesa Ortodossa Serba alla Chiesa Cattolica nella Diocesi Đakovo e Srijem dal 1941 al 1945.*

⁴⁷ Broj iseljenih Srba kretao se oko 180 tisuća. Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, naklada Pavičić, Zagreb, 1994., str. 160. U Mariboru je 6. svibnja 1941. g. održana konferencija o preseljenju stanovništva pod predsjedanjem Sigfrieda Überreithera, šefa civilne uprave u Donjoj Štajerskoj, koju je anektirao Treći Reich, na kojoj su bili prisutni i predstavnici NDH. Predsjedavajući je u uvodnom izlaganju rekao da dio Slovenaca mora biti iseljen u Srbiju ili u NDH. Postoje navodi da su se vlasti NDH u početku protivile useljavanju Slovenaca na njihovo područje, ali su pod njemačkim pritiskom popustile. Naime, njemački poslanik u Zagrebu, Siegfried Kasche, ukazao je na mogućnost da će se doseljavanje Slovenaca »izravnati« s iseljavanjem Srba u Srbiju. Ministarstvo vanjskih poslova u Berlinu javilo je svojem izaslanstvu u Zagrebu Hitlerovu odluku od 21. svibnja 1941. g., kojom je naredio iseljavanje 220 do 260 tisuća Srba iz NDH u Srbiju te useljavanje istog broja Slovenaca u NDH. O iseljavanju srpskog stanovništva vidi više kod M. KARAKAŠ OBRADOV, *Migracije srpskog stanovništva na području NDH tijekom 1941. godine*, u: *Časopis za suvremenu povijest* (2011.)3, str. 801.-826.

⁴⁸ Usp. V. ŽERJAVIĆ, *Yugoslavia-Manipulations with the number od second world war victims*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1993., str. 118.; B. KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London, 1985. str. 126.

Crnogorci	50	20
Muslimani	86	103
Makedonci	7	6
Drugi Slaveni	12	7
Albanci	6	18
Židovi	60	57
Romi	27	18
Nijemci	26	28
Ostali	14	6
Ukupno	1.014	1.027

Kao što je preuveličan broj žrtava u cijeloj Jugoslaviji, tako je preuveličavan i broj jasenovačkih žrtava.⁴⁹ Početak preuveličavanja započeo je s dva memoranduma Srpske pravoslavne crkve već za vrijeme Drugoga svjetskoga rata. Prema memorandumu u prva četiri mjeseca u NDH ubijeno je 180.000 Srba. Ovaj broj srpska je propaganda u inozemstvu udvostručila na 360.000. Federalna komisija, poslije rata, odredila je 600.000 kao broj jasenovačkih žrtava.⁵⁰ Srpski povjesničar V. Dedi- jer tvrdi da je u Jasenovcu stradalo 600.000 Srba.⁵¹ Mitski broj jasenovačkih žrtava ušao je, nažalost, i u brojne europske i svjetske publikacije. »U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj započeo je masakr Židova i Srba (oko 800.000 mrtvih).«⁵²

Popis broja žrtava koncentracijskih logora iz 1964. godine demistificira broj jase- novačkih žrtava. Taj popis ostao je u tajnosti do 1998. godine. Te je godine Adil Zulfikarpašić, utemeljitelj Bošnjačkoga instituta u Zürichu, došao u posjed nave- denoga popisa. Nakon što je utvrdio autentičnost toga popisa, dao ga je objaviti. U jasenovačkom je logoru tako stradalo 33.944 Srba.⁵³

⁴⁹ Hrvatski povjesničar, dr. Franjo Tuđman još se 60-ih godina prošloga stoljeća uhvatio u koštac sa znanstveno nekritičnim i mitskim pristupom problemu ratnih, a posebice jasenovačkih i bleibur- ških žrtava. Usp. F. TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989.

⁵⁰ Usp. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Saopćenje o talijan- skim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd, 1946., str. 161.

⁵¹ Usp. V. DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju J. B. Tita*, Liburnija-Mladost, Rijeka, 1981.

⁵² I. GEISS, *Geschichte griffbereit, V/Begriffe*, Harenberg Lexikon Verlag, Dortmund, 1993., str. 701.

⁵³ Usp. M. VIŠOČAK, B. SOBICA (prir.), *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima statističkog zavoda Jugoslavije*, Bošnjački institut, Zürich-Sarajevo, 1998.

Poslije Drugoga svjetskoga rata komunistička je vlast jedino imala otpor u Katoličkoj crkvi. Pokušaj slamanja Katoličke crkve započeo je na montiranom procesu zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu. Upravo je Stepinac među rijetkim crkvenim velikodostojnicima u Europi digao glas protiv rasizma⁵⁴, kao i protiv ustaških zločina. Bez obzira na to, on će biti u komunističkoj Jugoslaviji osuđen kao zločinac, a Katolička će crkva biti izložena bespoštednim klevetama i progonima.

Svaki dobronamjeran istraživač prošlosti vlastitoga naroda otkriva u njoj svijetle strane, ali i sjene. Tko se usudi progovoriti o sjenama, tada mu se u najmanju ruku pripisuje manjak rodoljubnih osjećaja. Zbog toga mnogi odustaju od rušenja nacionalnih mitova, zabluda pa i laži. Sva »upalna« mjestu u prošlosti vlastitoga naroda, ako nisu očišćena, prije ili kasnije pretvaraju se u prave rak rane ili teške duhovne bolesti cijeloga naroda.

U novije smo doba bili svjedoci nekoliko ratova na području Jugoistočne Europe, od kojih je jedan bio na hrvatskim prostorima. Ti su ratovi imali bližu pripremu u razdoblju od 1980. do 1991. godine, a daljnju pripremu iz neraščišćenih odnosa iz razdoblja prije, za vrijeme i poslije Drugoga svjetskoga rata. Srpski intelektualci i povjesničari morat će, prije ili kasnije, u prvom redu svojem narodu, a onda i drugim narodima, položiti račun o svojoj ulozi o ratovima na području bivše Jugoslavije.

»Laž je oblik našega patriotizma i dokaz naše prirodne inteligencije. Mi lažemo na kreativan, maštovit i dosjetljiv način.«⁵⁵ Dobrica Ćosić, tvorac ove izjave, potpisnik je »Memoranduma Srpske akademije znanosti i umjetnosti« god. 1986., zajedno s još dvije stotine srpskih intelektualaca, u kojem su prikazani Srbi kao najugroženiji narod u Jugoslaviji. Jedanaest godina poslije postavljeno mu je pitanje: »Kakvu budućnost vidite za svoju zemlju, gospodine Ćosiću?« odgovorio je: »Samo mrak.«⁵⁶

Pišući o srpskoj historiografiji Jure Krišto tvrdi da je najblaža ocjena da je neprofesionalna glede NDH i ulozi Katoličke crkve u tom vremenu. Što je htjela postići srpska historiografija?

⁵⁴ Na blagdan Krista Kralja, 31. listopada 1943. g., Stepinac je osudio rasizam sljedećim riječima:

»Prva stvar, koju tvrdimo, jest da su svi narodi, bez izuzetka, pred Bogom ništice [...]. Druga što tvrdimo jest da svi narodi i rase, bez izuzetka potječu od Boga [...]. Treće što tvrdimo, svaki narod i rasa, kako se danas odrazuju na zemlji, ima pravo na život dostojan čovjeka. Svi oni bez razlike, bili pripadnici ciganske ili koje druge rase, bili crnci ili uglađeni Evropjaci, bili omraženi Židovi ili ponosni Ariji, imaju jednako pravo da govore – Oče naš, koji jesi na nebesima. A ako je Bog svima podijelio to pravo koja ga ljudska vlast može nijekati?« u: *Službeni vjesnik nadbiskupije zagrebačke*, XXXIII, 1 (1946.) II.-III., str. 15.-16.

⁵⁵ E. PARIS, *Duge sjene. Istina, laži i povijest*, Prometej, Zagreb, 2003., str. 401.

⁵⁶ *Isto*, str. 415.

1. Htjela je impresionirati čitatelja nevjerojatno velikim brojem opsežnih knjiga.
2. Većina tih knjiga u službi je velikosrpske ideologije.
3. Većina srpske historiografije jest protukatolička.
4. Ona koristi izmišljene i izvrnute činjenice i podvale, krivotvorine i laži koje je netko prije napisao kao znanstveni izvor.
5. Bitna karakteristika srpske historiografije jest ksenofobija. Među onima koji ih žele iskorijeniti jesu Vatikan i Katolička crkva.
6. U srpskoj svijesti Srbija se izjednačava s Jugoslavijom. Sve ono što se tumači da je usmjereno protiv Jugoslavije, usmjereno je i protiv srpskoga naroda.
7. Stvaranje nacionalnih država tumači se kao pokušaj cijepanja srpstva.⁵⁷

Zaključak

Hrvati i Srbi živjeli su zajedno u dvije države skoro 70 godina. Zajednički je život bio pun napetosti, sukoba, nepravdi i teških zločina. Drugi svjetski rat donio je teške rane i jednom i drugom narodu. Te rane nisu bile zaliječene, nego je na njih nabačen plašt bratstva i jedinstva ispod kojega su prikriveno tinjali netrpeljivost i mržnja. Koliko je jaka njihova rušilačka snaga, najbolje nam pokazuju ostatci grada Vukovara i tolikih drugih gradova i pustoš koja je ostala u mnogim životima.

Susret s bolnim točkama vlastite prošlosti težak je, ali neminovan. Ljubav prema svojem narodu veoma često dotiče u nama iracionalne prostore, nacionalističke preuveličavane i iskrivljene slike svojega naroda. Na takvu klizavom i nezdravom terenu razvijali su se hrvatsko srpski odnosi. Koliko god bliža i daljnja prošlost bila teška i bolna, mi ne smijemo ostati njezini zarobljenici. Brojne žrtve, mnogi nevini životi, upozoravaju nas na opasnost neraščišćenih nacionalnih odnosa.

Na ovim prostorima nije još završen ni Drugi svjetski rat, a u međuvremenu smo imali krvav, težak i bolan Domovinski rat. Mitovi i bajke i dalje će cvjetati, dok se ne počne prihvaćati istina i odgovornost za strašna zlodjela Drugoga svjetskoga i Domovinskoga rata.

Svi oni koji budu u narednom razdoblju, bilo s hrvatske bilo sa srpske strane, pokušali graditi mostove, morat će voditi računa o navedenim neuralgičnim točkama. Najviše predstavnici Katoličke crkve u Hrvatskoj kao i najviši predstavnici Srpske pravoslavne crkve morali bi u tomu biti primjer i jednomu i drugomu narodu. Alojzije Stepinac za vrijeme Drugoga svjetskoga rata, a Hrvatska biskupska konferencija preko svojega predsjednika, đakovačko-osječkoga nadbiskupa Marina Srakića, učinila je to u Jasenovcu. Vukovar isto tako vapi za priznanjem, isprikom i kajanjem.

⁵⁷ Usp. J. KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, sv. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., str. 31.-33.

FROM THE ILLYRIAN MOVEMENT AND THE YUGOSLAV IDEA TO NEURALGIC POINTS IN CROATIAN - SERBIAN RELATIONS IN THE 20TH CENTURY

Grgo Grbešić*

Summary

The political process of rapprochement between Croats and Serbs began with the Yugoslav idea in the second half of the 19th century. In this process, we introduced two characters with very different political conceptions, Strossmayer, the bishop of Đakovo, and Garašin, Serbian Minister. We can talk about the idea of Yugoslavianism when it comes to Strossmayer, but with Garašin there was no idea of the community of Yugoslav nations, only the idea of renewal and expansion of medieval Serbia. The political rapprochement was reinforced during World War I through the actions of the Yugoslav Committee. The joined state was comprised of several nations with different cultural and political history and different religions. The extremism of Ustashe and the implacability of the Serbs in Croatia with the destruction of the Kingdom of Yugoslavia and the establishment of the Independent State of Croatia (NDH) were causes of major crimes. Many innocent Serbs lost their lives in these conflicts. In the same way the total number of casualties in Yugoslavia was exaggerated, so was the number of Serbs killed in Jasenovac. Kočović, a Serb, reached the number of 487,000 Serbs killed on the entire Yugoslavian territory and Žerjavić, a Croat, reached the number of 530,000. In light of these figures, the number proposed by V. Dedijer of 600,000 Serbs killed only in Jasenovac seems absurd. According to the list of victims of concentration camps from 1964, that had remained a secret until 1998, the number of Serbs killed in the Jasenovac concentration camp was 33,994. This number reveals a horrific crime. Is it not a crime to increase that number 18 times? Consequences of such manipulations have certainly contributed to Serbian crimes during recent wars on the territory of former Yugoslavia.

Keywords: *Illyrian Movement, Strossmayer, Yugoslavianism, Načertanije, Yugoslavia, Jasenovac.*

* Doc. dr. sc. Grgo Grbešić, Catholic Faculty of Theology in Đakovo, J. J. Strossmayer University of Osijek, P. Preradovića 17, 31400 Đakovo, Croatia, grgo.grbesic@gmail.com